REVIEW OF RESEARCH
ISSN: 2249-894X
IMPACT FACTOR : 5.7631(UIF)
VOLUME - 10 | ISSUE - 12 | SEPTEMBER - 2021

मध्ययुगीन मराठी मुस्लिम संतकवी : भारतीय सांस्कृतिक समन्वयाचे शिल्पकार

प्रा. डॉ. ई. जा. तांबोळी
एस. एस. ए. आर्ट्स अँड कॉमर्स कॉलेज, सोलापूर.

प्रस्तावना :

भारतीय संतपरंपरा ही भारतीय समाजाच्या आध्यात्मिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक जीवनातील परिवर्तनाची एक प्रभावी चळवळ मानली जाते. मध्ययुगीन कालखंडात भारतात राजकीय अस्थिरता, धार्मिक संघर्ष, जातीय विषमता आणि सामाजिक विषमता वाढत असताना संतांनी भक्तीच्या माध्यमातून समता, बंधुता आणि मानवतेचा संदेश दिला. संतांच्या दृष्टीने ईश्वर हा कोणत्याही एका धर्माचा किंवा जातीचा नसून संपूर्ण मानवजातीचा आहे. त्यामुळे त्यांनी कर्मकांड, जातिभेद आणि धार्मिक कट्टरता यांचा विरोध करून प्रेम, भक्ती आणि नैतिकतेवर आधारित समाजव्यवस्थेचा पुरस्कार केला. महाराष्ट्रातील संतपरंपरेत ज्ञानेश्वर, नामदेव, एकनाथ, तुकाराम आणि रामदास यांच्याप्रमाणेच मुस्लिम संतकवींनीही या समन्वयवादी विचारांना पुढे नेण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य केले.

मध्ययुगीन महाराष्ट्रात शहा मुंतोजी ब्रह्मणी, हुसेन अंबरखान, अलमखान, शेख सुलतान, शेख महंमद, शहामुनी आणि शेख सली महंमद यांसारख्या संतकवींनी मराठी भाषेतून भक्ती, अध्यात्म, अद्‌वैत, सामाजिक समता आणि धार्मिक सहिष्णुता यांचा संदेश दिला. मुस्लिम समाजात जन्म असूनही त्यांनी मराठी भाषा, वारकरी परंपरा, गुरु-शिष्य परंपरा आणि भारतीय तत्त्वज्ञान यांचा स्वीकार करून सांस्कृतिक समन्वयाचा आदर्श निर्माण केला. त्यांच्या साहित्यामध्ये हिंदू आणि इस्लामी अध्यात्माचा सुंदर संगम दिसून येतो. त्यामुळे त्यांच्या साहित्याचा अभ्यास केवळ मराठी संतसाहित्याच्या दृष्टीने नव्हे, तर भारतीय सांस्कृतिक इतिहास, धार्मिक समन्वय आणि लोकपरंपरेच्या अभ्यासासाठीही अत्यंत महत्त्वाचा ठरतो.

मध्ययुगीन महाराष्ट्रातील मुस्लिम संतपरंपरेची पार्श्वभूमी :

मध्ययुगीन महाराष्ट्रात यादव साम्राज्याच्या ऱ्हासानंतर बहामनी, आदिलशाही, निजामशाही आणि मुघल सत्ता अस्तित्वात आली. या काळात विविध धर्म, भाषा आणि संस्कृती यांचा परस्पर संपर्क वाढला. एका बाजूला राजकीय संघर्ष आणि धार्मिक मतभेद निर्माण झाले, तर दुसऱ्या बाजूला सूफी परंपरा आणि भक्ती चळवळीच्या माध्यमातून सामाजिक आणि सांस्कृतिक समन्वयाची प्रक्रिया सुरू झाली. सूफी संतांनी प्रेम, करुणा, ईश्वरनिष्ठा आणि मानवतेचा संदेश दिला; तर महाराष्ट्रातील भक्ती संतांनी जातिभेद, कर्मकांड आणि धार्मिक कट्टरतेला विरोध करून सर्वसमावेशक समाजव्यवस्थेचा पुरस्कार केला. या दोन प्रवाहांच्या संगमातून मराठी मुस्लिम संतकवींची परंपरा विकसित झाली. या परंपरेतील संतकवींनी मराठी भाषेचा स्वीकार करून भक्तिपर, तत्त्वज्ञानपर आणि समाजप्रबोधनात्मक साहित्य निर्माण केले. त्यांनी हिंदू आणि इस्लामी अध्यात्मामधील सामायिक मूल्यांचा स्वीकार करून सर्वधर्मसमभावाचा पुरस्कार केला. शहा मुंतोजी ब्रह्मणी, शेख महंमद, हुसेन अंबरखान, अलमखान, शेख सुलतान आणि शहामुनी यांच्या साहित्यामध्ये अद्वैत, भक्ती, गुरुचे महत्त्व, ईश्वराची एकता आणि मानवतेचा संदेश यांचे प्रभावी दर्शन घडते. त्यामुळे मध्ययुगीन मराठी मुस्लिम संतपरंपरा ही केवळ धार्मिक साहित्याची परंपरा नसून महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक एकात्मतेचा आणि सामाजिक समन्वयाचा एक महत्त्वपूर्ण ऐतिहासिक टप्पा मानली जाते.

१. शहा मुंतोजी ब्रह्मणी :

शहा मुंतोजी ब्रह्मणी हे मध्ययुगीन मराठी मुस्लिम संतकवींपैकी अत्यंत महत्त्वाचे संत मानले जातात. मराठी संतपरंपरेत ते 'मृत्युंजय' या नावाने अधिक प्रसिद्ध आहेत. परंपरेनुसार त्यांचा संबंध बीदरच्या बहामनी राजघराण्याशी जोडला जातो. काही चरित्रकारांनी त्यांचे मूळ नाव शहा मुंतोजी ब्रह्मणी, तर काहींनी शहा महंमद बहमनी असे नमूद केले आहे. त्यांच्या जीवनाविषयी निश्चित ऐतिहासिक माहिती कमी उपलब्ध असली, तरी त्यांच्या साहित्यावरून ते उच्च कोटीचे तत्त्वचिंतक, अध्यात्मवेत्ता आणि मराठी भाषेवर प्रभुत्व असलेले संतकवी होते, हे स्पष्ट होते. मुस्लिम समाजात जन्म असूनही त्यांनी भारतीय वेदान्त, अद्वैतवाद आणि भक्तिपरंपरेचा स्वीकार करून मराठी संतसाहित्यात स्वतंत्र स्थान निर्माण केले. शहा मुंतोजी ब्रह्मणी यांच्या व्यक्तिमत्त्वातील सर्वात महत्त्वाचा पैलू म्हणजे त्यांनी धर्मापेक्षा अध्यात्माला अधिक महत्त्व दिले. त्यांच्या साहित्यामध्ये जात, धर्म, पंथ किंवा बाह्य आचार यांपेक्षा आत्मज्ञान, गुरुभक्ती आणि ब्रह्मानुभव यांना सर्वोच्च स्थान आहे. त्यामुळे त्यांच्या विचारांवर सूफी तत्त्वज्ञान आणि अद्वैत वेदान्त या दोन्हींचा प्रभाव दिसून येतो. ही समन्वयवादी भूमिका त्यांच्या साहित्याला वैशिष्ट्यपूर्ण बनवते.

ग्रंथसंपदा :

शहा मुंतोजी ब्रह्मणी यांनी विपुल साहित्यनिर्मिती केली असून त्यांच्या नावावर अनेक महत्त्वाचे ग्रंथ उपलब्ध आहेत. सिद्धसंकेत प्रबंध (सीताबोध), अमृतसार, अद्वैतप्रकाश, प्रकाशदीप,

स्वरूपसमाधान, अनुभवसार, गुरुलीला, विवेकोत्पत्ती, अनुभवामृत तसेच अनेक पदे आणि अभंग हे त्यांच्या प्रमुख साहित्यकृती मानल्या जातात. या ग्रंथांमध्ये अद्वैत वेदान्त, आत्मज्ञान, गुरुमहिमा, भक्ती, वैराग्य आणि मोक्षमार्ग यांचे सखोल विवेचन आढळते. त्यांच्या ग्रंथांची भाषा साधी, ओघवती आणि लोकाभिमुख आहे. गुंतागुंतीचे वेदान्त तत्त्वज्ञान सामान्य जनतेला समजेल अशा मराठी भाषेत त्यांनी मांडले आहे. त्यामुळे त्यांचे साहित्य केवळ धार्मिक न राहता लोकशिक्षणाचे प्रभावी माध्यम ठरले. मराठीतील तत्त्वज्ञानपर साहित्याच्या विकासात त्यांच्या ग्रंथांचे महत्त्वपूर्ण योगदान मानले जाते.

तत्त्वज्ञान :

शहा मुंतोजी ब्रह्मणी यांच्या तत्त्वज्ञानाचा केंद्रबिंदू अद्वैतवाद आहे. त्यांच्या मते जीव आणि ब्रह्म यांच्यात मूलतः कोणताही भेद नाही. अज्ञानामुळे मनुष्य स्वतःला वेगळा समजतो; परंतु ज्ञानप्राप्तीद्वारे आत्मा आणि परमात्मा यांचे ऐक्य अनुभवता येते. ही संकल्पना शंकराचार्यांच्या अद्वैत वेदान्ताशी सुसंगत असली, तरी तिची मांडणी त्यांनी भक्तिमार्गाच्या माध्यमातून केली आहे. त्यांच्या साहित्यामध्ये गुरुचे स्थान अत्यंत महत्त्वाचे आहे. गुरु हा आत्मज्ञानाचा मार्गदर्शक असून त्याच्या कृपेशिवाय मोक्षप्राप्ती शक्य नाही, असे ते प्रतिपादन करतात. त्याचबरोबर बाह्य कर्मकांड, धार्मिक अहंकार आणि जातिभेद यांना त्यांनी दुय्यम मानले आहे. त्यामुळे त्यांचे तत्त्वज्ञान हे केवळ धार्मिक नव्हे, तर मानवतावादी, समन्वयवादी आणि सर्वसमावेशक स्वरूपाचे आहे.

२. हुसेन अंबरखान :

हुसेन अंबरखान हे मध्ययुगीन मराठी मुस्लिम संतकवी आणि भगवद्गीतेचे महत्त्वपूर्ण टीकाकार म्हणून ओळखले जातात. उपलब्ध ऐतिहासिक पुराव्यानुसार त्यांचा जन्म शके १५२५ च्या सुमारास झाला असावा. त्यांच्या घराण्याची परंपरा अंबरखान – याकुत अंबरखान – हुसेन अंबरखान अशी सांगितली जाते. त्यांच्या गीता टीकेच्या प्रारंभी त्यांनी आपल्या पूर्वजांचा उल्लेख आदराने केला आहे. यावरून त्यांच्या कुटुंबात विद्वत्तेची आणि धार्मिक अभ्यासाची परंपरा अस्तित्वात होती, असे दिसते. हुसेन अंबरखान यांचे वैशिष्ट्य म्हणजे त्यांनी भगवद्गीतेसारख्या हिंदू धर्मग्रंथाचा अभ्यास करून त्यावर मराठीत टीका लिहिली. ही बाब त्या काळातील धार्मिक समन्वयाचे अत्यंत महत्त्वपूर्ण उदाहरण आहे. मुस्लिम विद्वान असूनही त्यांनी गीतेतील कर्मयोग, ज्ञानयोग आणि भक्तियोग यांचा सखोल अभ्यास करून ते सामान्य जनतेपर्यंत पोहोचविण्याचा प्रयत्न केला. त्यामुळे त्यांचे कार्य भारतीय सांस्कृतिक ऐक्याचे प्रतीक मानले जाते.

गीता टीकेचे स्वरूप :

हुसेन अंबरखान यांची गीता टीका ही त्यांची सर्वात महत्त्वाची साहित्यकृती आहे. या टीकेमध्ये सुमारे ८७१ ओव्या असल्याचा उल्लेख आढळतो. त्यांनी गीतेतील तत्त्वज्ञान अत्यंत सोप्या,

सुबोध आणि मराठी भाषेत स्पष्ट केले आहे. त्यामुळे सामान्य लोकांनाही भगवद्गीतेतील गूढ तत्त्वे समजणे सुलभ झाले. त्यांच्या भाषेत कृत्रिमता नसून लोकभाषेचा सहज वापर दिसतो. या टीकेमध्ये कर्मयोग, निष्काम कर्म, आत्मस्वरूप, ईश्वरभक्ती, समत्वबुद्धी आणि मोक्ष या संकल्पनांचे सविस्तर विवेचन आढळते. त्यांनी गीतेचा केवळ धार्मिक ग्रंथ म्हणून विचार न करता तिच्यातील नैतिक, सामाजिक आणि तत्त्वज्ञानपर संदेश लोकांपर्यंत पोहोचविण्याचा प्रयत्न केला आहे. यामुळे त्यांची गीता टीका मराठीतील आरंभीच्या तत्त्वज्ञानपर ग्रंथांपैकी एक मानली जाते.

तत्त्वज्ञान आणि योगदान :

हुसेन अंबरखान यांच्या विचारांवर वेदान्त, भक्ती आणि सूफी परंपरेचा प्रभाव स्पष्टपणे दिसून येतो. त्यांनी ईश्वर हा सर्वांचा समान असून त्याच्यापर्यंत पोहोचण्याचे मार्ग अनेक असू शकतात ही समन्वयवादी भूमिका स्वीकारली. धर्मांतर नव्हे, तर परस्पर समज, आदर आणि आध्यात्मिक एकात्मता हेच त्यांच्या विचारांचे मुख्य वैशिष्ट्य आहे. मराठी संतसाहित्यात मुस्लिम संतकवी म्हणून त्यांनी भगवद्गीतेसारख्या महत्त्वपूर्ण ग्रंथावर टीका लिहून धार्मिक संवादाला नवी दिशा दिली. त्यांच्या साहित्यामुळे मध्ययुगीन महाराष्ट्रात हिंदू-मुस्लिम सांस्कृतिक संवाद अधिक दृढ झाला. म्हणूनच हुसेन अंबरखान यांचे योगदान केवळ मराठी साहित्यापुरते मर्यादित न राहता भारतीय सांस्कृतिक समन्वयाच्या इतिहासातही महत्त्वपूर्ण मानले जाते.

३ अलमखान :

अलमखान हे मध्ययुगीन मराठी मुस्लिम संतकवींपैकी एक महत्त्वाचे संतकवी मानले जातात. त्यांच्या जीवनाविषयी उपलब्ध माहिती अत्यल्प असून, त्यांचे चरित्र समजण्यासाठी भानजी त्र्यंबक देशपांडे यांनी रचलेला 'नागेशलीलामृत' हा ग्रंथ प्रमुख स्रोत मानला जातो. या ग्रंथाच्या ३९ व्या अध्यायात अलमखान यांच्या जीवनाचा उल्लेख आढळतो. परंपरेनुसार ते विंध्य पर्वताच्या पलीकडील महापूर या गावचे रहिवासी होते. ते जन्माने मुस्लिम असले तरी त्यांच्यावर नाथसंप्रदाय आणि भक्तिपरंपरेचा प्रभाव होता. सांसारिक जीवनापेक्षा अध्यात्म आणि ईश्वरभक्ती यांना त्यांनी अधिक महत्त्व दिले. अलमखान यांच्या व्यक्तिमत्त्वात वैराग्य, गुरुभक्ती आणि आत्मज्ञानाची तीव्र ओढ दिसून येते. त्यांनी लौकिक वैभवापेक्षा आध्यात्मिक उन्नतीचा मार्ग स्वीकारला. त्यांच्या जीवनातून धर्मापेक्षा साधना आणि आत्मानुभव अधिक महत्त्वाचा असल्याचा संदेश मिळतो. त्यामुळे ते धार्मिक समन्वयाचे प्रतिनिधी संतकवी म्हणून ओळखले जातात.

अलमखान यांचे साहित्य :

अलमखान यांच्या उपलब्ध साहित्यामध्ये भक्ती, वैराग्य, गुरुचे महत्त्व आणि अद्वैत तत्त्वज्ञान यांचा प्रभाव स्पष्टपणे दिसून येतो. त्यांच्या रचनांमध्ये मानवी जीवनाचे क्षणभंगुर स्वरूप, ईश्वरभक्तीचे महत्त्व आणि आत्मज्ञानाची आवश्यकता यांचे विवेचन आढळते. त्यांनी लोकांना बाह्य

कर्मकांडापेक्षा अंतःकरणाची शुद्धता आणि सदाचार यांचा स्वीकार करण्याचा उपदेश केला आहे. त्यांच्या भाषाशैलीत साधेपणा, ओघवती मराठी आणि लोकजीवनाशी जवळीक दिसून येते. त्यामुळे त्यांच्या रचना सामान्य जनतेपर्यंत सहज पोहोचल्या. साहित्यिक दृष्टिकोनातून पाहिले असता अलमखान यांच्या काव्यात सूफी अध्यात्म आणि मराठी भक्तीपरंपरेचा सुंदर संगम आढळतो. त्यामुळे त्यांचे साहित्य धार्मिक समन्वय आणि लोकप्रबोधन या दोन्ही दृष्टीने महत्त्वपूर्ण मानले जाते.

साहित्यिक योगदान :

अलमखान यांचे साहित्य प्रमाणाने कमी उपलब्ध असले, तरी त्याचा आशय अत्यंत गहन आहे. त्यांनी भक्ती, ज्ञान आणि वैराग्य यांचा समन्वय साधून समाजात नैतिक मूल्ये आणि आध्यात्मिक जीवनाचा प्रचार केला. त्यांच्या रचनांमधून सर्वधर्मसमभाव, गुरुसेवा आणि आत्मसाक्षात्कार या संकल्पना प्रभावीपणे व्यक्त झालेल्या दिसतात. मराठी संतसाहित्यात मुस्लिम संतकवी म्हणून त्यांनी दिलेले योगदान महत्त्वाचे आहे. त्यांनी मराठी भाषेचा स्वीकार करून धार्मिक समन्वयाचा संदेश दिला आणि महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक ऐक्याला बळकटी दिली. त्यामुळे अलमखान यांचे स्थान मराठी मुस्लिम संतपरंपरेतील एक महत्त्वाचे दुवा म्हणून मानले जाते.

४. शेख सुलतान :

शेख सुलतान हे मध्ययुगीन मराठी मुस्लिम संतकवी आणि शाहिरी परंपरेतील एक महत्त्वाचे साहित्यिक होते. उपलब्ध पुराव्यानुसार त्यांचा कार्यकाळ अठराव्या शतकात मानला जातो. त्यांचे मूळ गाव सातारा जिल्ह्यातील कऱ्हाडजवळील कर्वे हे होते. प्रारंभी ते तुरेवाले शाहीर म्हणून प्रसिद्ध होते. शृंगारिक लावण्या, भेदिक रचना आणि शाहिरी काव्य यांमध्ये त्यांचे विशेष प्राविण्य होते. शाहू महाराजांच्या आश्रयामुळे त्यांच्या काव्यप्रतिभेला योग्य संधी मिळाली आणि त्यांनी लोकाभिमुख साहित्यनिर्मिती केली. शेख सुलतान यांच्या साहित्याचा विकास शाहिरी परंपरेतून संतपरंपरेकडे झालेला दिसतो. प्रारंभी लोकमनोरंजनासाठी रचना करणारे शाहीर पुढे अध्यात्म, भक्ती आणि समाजप्रबोधन याकडे वळले. त्यामुळे त्यांच्या साहित्यामध्ये शाहिरीची उत्स्फूर्तता आणि संतसाहित्यातील वैचारिकता यांचा सुंदर समन्वय दिसून येतो.

कथात्मक साहित्य :

शेख सुलतान यांच्या नावावर 'सती अनसूया', 'गणपती जन्म', 'हनुमंत जन्म', 'कोल्हाट्याचे चरित्र' आणि 'शिवरात्रिकथा' ही पाच कथात्मक प्रकरणे उपलब्ध आहेत. या सर्व रचनांमध्ये पौराणिक आणि लोककथांचा आधार घेत नैतिक मूल्यांचा संदेश दिला आहे. कथात्मक शैली, संवादप्रधान मांडणी आणि लोकभाषेचा वापर ही त्यांच्या साहित्याची प्रमुख वैशिष्ट्ये आहेत. या कथांमध्ये धार्मिक श्रद्धा, भक्ती, कर्तव्य, आदर्श जीवन आणि सदाचार यांचे प्रभावी चित्रण केले आहे. लोकपरंपरेतील कथांना

साहित्यिक रूप देऊन त्यांनी सामान्य लोकांमध्ये धार्मिक आणि नैतिक मूल्यांची जाणीव निर्माण केली. त्यामुळे त्यांचे कथात्मक साहित्य लोकशिक्षणाचे प्रभावी माध्यम ठरले.

शाहिरी परंपरेतील योगदान :

शेख सुलतान यांनी मराठी शाहिरी परंपरेत महत्त्वपूर्ण योगदान दिले. त्यांच्या रचनांमध्ये वीररस, भक्ती, लोकजीवन आणि नैतिक विचार यांचा समन्वय दिसून येतो. लोककलेचा प्रभावी वापर करून त्यांनी समाजातील विविध घटकांपर्यंत आपले विचार पोहोचविले. त्यांच्या साहित्यामुळे शाहिरी ही केवळ मनोरंजनाची कला न राहता समाजप्रबोधनाचे साधन बनली. मुस्लिम समाजात जन्म असूनही त्यांनी मराठी भाषा, हिंदू पौराणिक कथा आणि संतपरंपरेचा स्वीकार करून सांस्कृतिक समन्वयाचा आदर्श निर्माण केला. त्यांच्या साहित्यामध्ये कोणत्याही प्रकारची धार्मिक कट्टरता नसून मानवतावादी आणि लोकाभिमुख दृष्टिकोन दिसून येतो. त्यामुळे मराठी संतसाहित्य आणि शाहिरी वाङ्मयाच्या इतिहासात शेख सुलतान यांचे स्थान महत्त्वपूर्ण आहे.

५. शेख महंमद :

मराठी संतसाहित्यात शेख महंमद यांचे स्थान अत्यंत मानाचे असून त्यांना "मराठीतील कबीर" किंवा "कबिराचा अवतार" असे संबोधले जाते. जन्माने मुस्लिम असूनही त्यांनी हिंदू संतपरंपरा, वारकरी संप्रदाय आणि भारतीय अध्यात्माचा स्वीकार केला. त्यांच्या वडिलांचे नाव राजे महंमद आणि आईचे नाव फुलाई (किंवा पुव्हलेशा) असे होते. स्वतः शेख महंमद यांनी योगसंग्राम या ग्रंथात आपल्या आई-वडिलांचा उल्लेख करून या माहितीला पुष्टी दिली आहे. त्यांनी आपल्या जीवनात धर्मापेक्षा अध्यात्म, भक्ती आणि आत्मज्ञान यांना अधिक महत्त्व दिले. त्यामुळे त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वात सूफी विचारसरणी आणि भारतीय भक्तीपरंपरेचा सुंदर समन्वय दिसून येतो. शेख महंमद यांच्या जीवनातील सर्वात महत्त्वाचा पैलू म्हणजे त्यांची गुरुभक्ती. त्यांनी हिंदू संत चांद बोधले यांना आपले गुरु मानले. त्यांची गुरू-परंपरा महंमद गौस – राजे महंमद – चांद बोधले – जनार्दन स्वामी – शेख महंमद – एकनाथ अशी सांगितली जाते. या परंपरेवरून हिंदू आणि मुस्लिम संतांमध्ये आध्यात्मिक संवाद किती व्यापक होता, याची कल्पना येते. शेख महंमद यांनी धर्माच्या बाह्य रूपापेक्षा आत्मानुभवाला प्राधान्य दिले आणि ईश्वरप्राप्तीचा मार्ग सर्वांसाठी समान असल्याचे प्रतिपादन केले.

'योगसंग्राम' :

शेख महंमद यांचा योगसंग्राम हा मराठी संतसाहित्यातील अत्यंत महत्त्वाचा तत्त्वज्ञानपर ग्रंथ मानला जातो. या ग्रंथात योग, आत्मज्ञान, वैराग्य, भक्ती, गुरुचे महत्त्व, मनाचे स्वरूप आणि मोक्षप्राप्ती यांचे सविस्तर विवेचन केले आहे. त्यांनी योगमार्ग आणि भक्तिमार्ग यांचा समन्वय साधून आध्यात्मिक उन्नतीचा मार्ग स्पष्ट केला आहे. सामान्य जनतेलाही समजेल अशा ओवीबद्ध शैलीत त्यांनी गुंतागुंतीचे तत्त्वज्ञान मांडले आहे. योगसंग्राममध्ये बाह्य कर्मकांड, अंधश्रद्धा, जातिभेद

आणि धार्मिक अहंकार यांवर कठोर टीका करण्यात आली आहे. शेख महंमद यांच्या मते, ईश्वरप्राप्तीसाठी बाह्य आडंबर नव्हे, तर अंतःकरणाची शुद्धता, गुरुभक्ती आणि आत्मज्ञान आवश्यक आहे. त्यामुळे हा ग्रंथ केवळ धार्मिक न राहता सामाजिक आणि नैतिक प्रबोधनाचेही कार्य करतो.

तत्त्वज्ञान आणि साहित्यिक योगदान :

शेख महंमद यांच्या तत्त्वज्ञानाचा आधार अद्वैतवाद, सूफी अध्यात्म आणि भक्तीमार्ग हा आहे. त्यांनी ईश्वर एकच असून सर्व धर्म त्याच सत्याकडे नेणारे वेगवेगळे मार्ग आहेत अशी भूमिका मांडली. त्यांच्या साहित्यामध्ये हिंदू-मुस्लिम ऐक्य, मानवतावाद, समता आणि बंधुता या मूल्यांचा प्रभावी पुरस्कार केला आहे. म्हणूनच त्यांना मध्ययुगीन महाराष्ट्रातील धार्मिक समन्वयाचे प्रमुख प्रवर्तक मानले जाते. साहित्यिक दृष्टिकोनातून पाहता शेख महंमद यांनी मराठी संतसाहित्यात तत्त्वज्ञानाला लोकभाषेची जोड दिली. त्यांच्या ओव्या, अभंग आणि पदांमध्ये भाषेचा साधेपणा, विचारांची गहनता आणि समाजप्रबोधनाची भूमिका स्पष्टपणे दिसते. त्यामुळे त्यांचे साहित्य आजही संतसाहित्याच्या अभ्यासात अत्यंत महत्त्वाचे मानले जाते.

६. शेख सली महंमद :

शेख सली महंमद हे मध्ययुगीन मराठी मुस्लिम संतकवींपैकी कूटात्मक अभंगांसाठी विशेष ओळखले जातात. त्यांच्या नावावर उपलब्ध असलेले अभंग प्रमाणाने कमी असले, तरी आशयाच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचे आहेत. त्यांच्या कूटात्मक रचनांमध्ये प्रतीकात्मक भाषा, रूपकात्मक मांडणी आणि गूढार्थाचा वापर दिसून येतो. मराठी संतपरंपरेतील ज्ञानेश्वर, नामदेव, एकनाथ आणि तुकाराम यांच्या कूटात्मक अभंगांच्या परंपरेशी त्यांचे साहित्य जवळीक साधते.

"आम्ही जातीचे ब्राम्हण, आमचे सोयरे मुसलमान" या प्रसिद्ध अभंगामध्ये त्यांनी धार्मिक आणि सामाजिक ओळखींच्या कृत्रिम सीमांवर भाष्य केले आहे. या अभंगातील प्रत्येक ओळीचा आशय प्रतीकात्मक असून त्याचा शब्दशः अर्थ न घेता तात्त्विक अर्थ समजून घेणे आवश्यक आहे. त्यांच्या मते, आत्म्याला जात, धर्म किंवा पंथ नसतो; या सर्व लौकिक ओळखी आहेत. त्यामुळे मनुष्याने बाह्य भेद विसरून आत्मज्ञानाच्या मार्गाचा स्वीकार करावा.

कूटात्मक अभंगांचे वैशिष्ट्य :

शेख सली महंमद यांच्या अभंगांमध्ये विरोधाभास, रूपक, प्रतीक आणि गूढार्थ यांचा प्रभावी वापर आढळतो. त्यांनी सामान्य शब्दांच्या माध्यमातून अत्यंत गहन आध्यात्मिक संदेश दिला आहे. त्यामुळे त्यांच्या अभंगांचा अर्थ समजण्यासाठी संतपरंपरेचे तत्त्वज्ञान आणि अद्वैतवादाची पार्श्वभूमी लक्षात घेणे आवश्यक ठरते. त्यांच्या काव्यातील कूटात्मकता ही केवळ शब्दकळेचा प्रयोग नसून साधकाला अंतर्मुख करणारी अध्यात्मिक प्रक्रिया आहे. ते बाह्य धर्मापेक्षा अंतःकरणातील शुद्धतेला अधिक महत्त्व देतात. म्हणूनच त्यांच्या अभंगांमध्ये भक्ती, आत्मज्ञान आणि गुरुचे महत्त्व वारंवार अधोरेखित झालेले दिसते.

साहित्यिक आणि सांस्कृतिक महत्त्व :

शेख सली महंमद यांनी मराठी संतपरंपरेतील कूटात्मक काव्यपरंपरेचा प्रभावीपणे स्वीकार केला. त्यांनी आपल्या अभंगांद्वारे धार्मिक सहिष्णुता, आत्मज्ञान आणि सर्वधर्मसमभावाचा संदेश दिला. त्यांच्या रचनांमध्ये सूफी आणि संतपरंपरेतील आध्यात्मिक एकात्मता स्पष्टपणे जाणवते. त्यामुळे त्यांचे साहित्य सांस्कृतिक समन्वयाच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचे आहे. मराठी संतसाहित्यात मुस्लिम संतकवी म्हणून त्यांनी केलेली साहित्यनिर्मिती संख्येने मर्यादित असली तरी गुणवत्तेच्या दृष्टीने ती उल्लेखनीय आहे. त्यांच्या अभंगांमधून व्यक्त होणारे सार्वत्रिक तत्त्वज्ञान आजच्या काळातही तितकेच महत्त्वपूर्ण वाटते.

चिकित्सक मूल्यांकन

मध्ययुगीन मराठी संतसाहित्यात मुस्लिम संतकवींचे योगदान अत्यंत महत्त्वाचे असूनही त्यांच्यावर अपेक्षित प्रमाणात संशोधन झालेले दिसत नाही. ज्ञानेश्वर, तुकाराम, एकनाथ, नामदेव यांच्यावरील संशोधनाच्या तुलनेत शहा मुंतोजी ब्रह्मणी, हुसेन अंबरखान, अलमखान, शेख सुलतान आणि शेख सली महंमद यांच्यावरील अभ्यास मर्यादित राहिला आहे. याचे एक कारण म्हणजे त्यांच्या अनेक ग्रंथांच्या हस्तलिखित प्रती अप्रकाशित किंवा दुर्लभ आहेत. त्यामुळे त्यांच्या साहित्याचे संपूर्ण मूल्यमापन अद्याप होणे आवश्यक आहे. या संतकवींच्या साहित्याचे चिकित्सक विश्लेषण केल्यास ते केवळ धार्मिक साहित्यिक नव्हते, तर समाजप्रबोधन करणारे विचारवंत, तत्त्वज्ञ आणि सांस्कृतिक समन्वयाचे पुरस्कर्ते होते हे स्पष्ट होते. त्यांनी भारतीय वेदान्त, सूफी तत्त्वज्ञान आणि भक्तीपरंपरा यांचा समन्वय साधून मराठी साहित्याला नवी वैचारिक दिशा दिली. त्यांच्या साहित्यामध्ये सामाजिक समता, नैतिक मूल्ये, गुरुचे महत्त्व, आत्मज्ञान आणि मानवतेचा पुरस्कार आढळतो. त्यामुळे त्यांचे साहित्य केवळ भक्तिपरंपरेचा भाग म्हणून नव्हे तर भारतीय सांस्कृतिक इतिहासाचा महत्त्वपूर्ण दस्तऐवज म्हणून अभ्यासले जाणे आवश्यक आहे. समकालीन संशोधनाच्या दृष्टीने या संतकवींच्या साहित्याचा तुलनात्मक, भाषावैज्ञानिक, तत्त्वज्ञानात्मक आणि सांस्कृतिक अभ्यास करण्याची मोठी आवश्यकता आहे. विशेषतः सूफी आणि वारकरी परंपरेतील साम्य, त्यांच्या मराठी भाषेतील योगदान आणि धार्मिक समन्वयाच्या संकल्पनेचा पुनर्विचार केल्यास मराठी संतसाहित्याच्या अभ्यासाला नवी दिशा मिळू शकते.

संदर्भसूची :

१) भावे, वि. ल. (2012). महाराष्ट्र सारस्वत (5 वी आवृत्ती). पुणे: पॉप्युलर प्रकाशन.
२) चांदोरकर, गो. का. (1967). महाराष्ट्र संत कविकाव्य सूची. पुणे: महाराष्ट्र साहित्य परिषद.

३) ढेरे, रा. चिं. (1967). मुसलमान मराठी संतकवी. पुणे: पद्मगंधा प्रकाशन.
४) मार्डीकर, म. (2008). मध्यकालीन भारताचा इतिहास. नागपूर: विद्या प्रकाशन.
५) सहस्त्रबुद्धे, म. ना. (1985). मराठी संत वाङ्मयाचा इतिहास. पुणे: कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन.
६) मराठी संशोधन पत्रिका. (वर्ष 10, अंक 3). मराठी संशोधन मंडळ.